

Konrád Miklós

Kultúrával az identitásért

Zsidó kulturális egyesületek a dualizmus korában

Az 1860-as évek közepén Löw Lipót szegedi főrabbi által tervbe vett (ám meg nem alakult) zsidó kulturális egyesületnek az lett volna a feladata, hogy az északeleti megyék ultraortodox zsidóságát elindítsa az akkulturáció útján, ezzel is hozzájárulva a magyarországi zsidóság egyenjogúsításának mihamarabbi eljövételéhez.¹ Az 1894-ben megalakult Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) és az 1909-ben létrejött Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (OMIKE) célja a művelt, akkulturálódott és szekularizált polgárság zsidó identitásának a megerősítése volt. A célok változása ékesen illusztrálja, miként módosultak a keresztény magyar társadalomba integrálódni törekvő zsidók szellemi vezetőinek, rabbiknak és a felekezeti életben aktív laikus értelmiségieknek a prioritásai.

Az 1880-as évek antiszemitizmusának – legkésőbb 1887-től már egyértelmű – visszaesésével kezdetét vette az az I. világháború kitörésével lezáruló, az 1867-ben egyenjogúsított magyar zsidók holokauszt előtti történetében unikális korszak, amikor az integrációpárti zsidók szellemi vezetőit – hívjuk őket neológ értelmiségnek – nem a külső veszély, a századvégtől egyébként újfent erősödő antiszemitizmus aggasztotta leginkább, hanem az akkulturált polgárság zsidó azonosságtudatának vélten drámai sebességű és mértékű sorvadása, Blau Lajosnak, a *Magyar-Zsidó Szemle* szerkesztőjének szavaival, a „belső ziláltság”.²

Felekezeti kiadványaiban és templomi prédikációiban a neológ értelmiség számtalanszor elpanaszolta e „ziláltság” tüneteit – a vallási gyakorlat feladását, a gyermekek otthoni vallásos oktatásának negligálását, a hitközségi élettől való távolmaradást, a keresztényekhez „dörgölődést”, a zsidó származás szégyellését és eltitkolását, a kikeresztelkedést. Ami a lehetséges megoldást illette, mivel a neológ értelmiség tagjai a keresztények és zsidók békés együttélésének lehetőségében hívó magyar hazafiak voltak, a zsidó nacionalizmus nem jöhetett szóba. Az identitásában megerősíteni, illetve zsidóságához visszatéríteni kívánt polgárság elvallástalanodása pedig a vallási érzés ápolására korlátozódó kezdeményezéseket is kizárta.

Az egyetlen sikerrel kecsegtető út magától kínálkozott: a vallásuktól elidegenedett, így a zsidó vallásos irodalmat, és ami ezzel együtt jár, a zsidóság múltját már nem ismerő, a keresztény kultúrkörben élő és annak kulturális előítéleteit jó eséllyel interiorizált polgárságba úgy lehet visszacsepegtetni a zsidóság iránti

¹ Löw Lipót levelei dr. Hirschler Ignácához. *Magyar-Zsidó Szemle* (8.) [1891] 5. 354; 8. 497–498.

² [Blau] 1900: 4.

kötődést, felébreszteni, táplálni és erősíteni zsidó öntudatát és önérzetét, ha meggyőződést nyer arról, hogy egy páratlan gazdagságú és értékű kultúra örököse. A mögöttes feltételezés ugyanaz volt, mint az emancipáció kivívása érdekében, illetve az antiszemitizmus ellen kifejtett zsidó apologetikus irodalom esetében: az előítélet a tudatlanságból fakad, a megismerés meghozza a megbecsülést.

A neológ értelmiség mindazonáltal csak lassan jutott el annak a gondolatnak az egyértelmű megfogalmazásáig, miszerint a szekularizált polgárság zsidó identitásának elsődleges hordozójaként a múlt és a jelen irodalmát, tudományát és művészetét magában foglaló zsidó kultúra szolgálhat. A zsidó kulturális identitás eszméje ugyanis három nehézségbe ütközött. Egyfelől magának a neológ értelmiségnek is el kellett hozzá fogadnia egy legalább részben szekuláris zsidó identitás lehetőségét. Másfelől a keresztény magyar politikai és kulturális elit körében a reformkortól a dualizmus végéig domináns liberális nacionalizmus a zsidó más-ság legitim terét a vallásra korlátozta. E reduktív meghatározásnak a zsidó kultúra bemutatása nem feltétlenül mondott ellent, hiszen, ami legalábbis a múltat illetve, e kultúra jelentős részben vallási kultúra volt – de nem kizárólagosan; így e szűkre szabott felekezeti keret politikailag is kényes problémát jelentett.

Végül a zsidók összejövele egy a felekezeti intézmények hagyományos szerepkörain céljaiban és eszközeiben túllépő egylet keretében – magyarán a zsidó kulturális egyesület mint olyan – szintén gondot jelentett. Amiként identitásában a vallásra, úgy társadalmi megnyilvánulásában a legitim zsidó más-ság a zsinagógára, a hitközségi tanácssteremre és a felekezeti – oktatási, emberbaráti és hitbuzgalmi – egyesületekre korlátozódott. A reformkorban alakult, a zsidók nyelvi magyarosodását, illetve az ipar és a mezőgazdaság felé fordulását célzó egyesületek szétfeszítették ezt a keretet, de mivel céljuk éppenséggel a zsidó kulturális és gazdasági más-ság redukciója volt, a liberális nacionalizmus szempontjából nem érhette őket bírálat. A zsidó öntudatot és az együvé tartozás érzetét ápolni és fejleszteni törekvő kultúregyesületek esetében viszont már tartani lehetett a zsidó szeparatizmus – reformkori kifejezéssel „elkülönzés” – azon vádjának a felmerülésétől, amelyet az integrációpárti zsidók az 1840-es évek óta nem szüntek meg kénytelen-kelletlen cáfolni.

A dualizmus korának második negyedévszázada során létrejött zsidó kulturális egyesületeknek – az IMIT-nek és az OMIKE-nek – 1914-ig tartó, a történetírás által mindeddig jószerivel figyelmen kívül hagyott történetét tehát nem csupán azért tartom érdekesnek és fontosnak, mert ezek az egyesületek képezték az egyetlen intézményes választ a szekularizált zsidóság jövőjét a neológ értelmiség szerint mindennél jobban fenyegető veszedelemre, vagyis kollektív azonosságtudatának szétmállására.³ Mindkét egyesületre jellemző, hogy míg céljaik

³ A dualizmus kori zsidó kulturális egyletekről alig rendelkezünk irodalommal. Az IMIT-et Andrew Handler mutatta be röviden (Handler 1986); az OMIKE-ről Harsányi László közölt egy átfogó tanulmányt, amely az identitás kérdését nem érinti (Harsányi 2015); Kőbányai János könyve pedig az OMIKE és a *Múlt és Jövő* folyóirat kapcsolatának jellegére világít rá (Kőbányai 2014: 155–159).

megfogalmazását tekintve kezdetben bizonytalannak mutatkoztak és folyamatosan szükségét érezték hazafias szempontból is hasznos mivoltuk hangoztatásának, diskurzusukban mindazonáltal visszatérően ignorálták a zsidóság felekezeti-szerű való redukálásának hivatalos dogmáját, sőt annak – és általánosabban az egész asszimilációs eszmének – látványosan ellentmondó, a zsidóságot etnikai-faji alapon meghatározó, disszimilációs eszmefuttatásokba bocsátkoztak. Ez az önellentmondásos egyveleg megítélésem szerint tökéletes illusztrációja a neológ zsidó értelmiség dilemmáinak, és rajtuk túl, magának e liberális nacionalista kornak, amely e zsidóktól kikényszerítette az óvatoskodást, öncenzúrát és önigazolást, ugyanakkor hagyott annyi szabadságot, hogy teljes nyugalommal fejtegetsenek egyértelműen disszimilációs eszméket.

Tanulmányomban az IMIT-et és az OMIKE-t megelőzően hasonló céllal alakult, illetve alakítani tervezett társulások összegző ismertetését követően bemutatom a két egyesület létrejöttét és főbb tevékenységeit, majd áttekintem a céljaikat illető megfogalmazások alakulását és a szeparatizmus – ténylegesen valójában alig felmerülő – vádjával szembeni argumentációt. Ezután megvizsgálom, hogy felolvasásaik, kiadványaik révén a két kultúregyesület milyen nézetekkel, üzenetekkel igyekezett elérni identitásmegerősítő célját. Végül megvonom e kezdeti évek mérlegét.

AZ ELŐZMÉNYEK

Népszerű Irodalmi Vállalat

Az első olyan magyar zsidó kezdeményezés, amelynek célja a zsidó öntudat kulturális eszközökkel való megerősítése volt, 1884-ben merült fel, vagyis abban az évben, amikor az Országos Antiszemita Párt tizenhét mandátummal bejutott a képviselőházba, ami megmagyarázza, hogy az elsődleges cél mellett az apologetika is a projekt szerves részét alkotta. Az eszmét, egy a modern zsidó bibliatudomány eredményeit magyar nyelvű ismeretterjesztő művekben bemutató társulat gondolatát, Goldziher Ignác vetette fel az év elején indult *Magyar-Zsidó Szemle* című tudományos folyóirat hasábjain. Hiábavaló azon panaszkodni, írta Goldziher a lap márciusi számában, „hogy a klasszikai s irodalomtörténeti ismereteken iskolázott ifúság nem »veszi be« a bibliát”, és hogy szüleiknek fogalmuk sincs „a bibliai irodalom- és vallástörténet mai állásáról”, ha minderről magyar nyelvű ismeretterjesztő könyv nem áll rendelkezésre.⁴ Goldziher már a folyóirat következő számában javaslatot tett a „Népszerű [értsd: Ismeretterjesztő] Irodalmi Vállalat” felállítására. Elképzelése szerint az ismeretterjesztő, de „magvas”, a modern teológiai kérdéseket „művelt alakban összefoglaló” munkák lefordítása egyaránt szolgálná a művelt zsidók ismereteinek elmélyítését és a keresztények felvilágo-

⁴ Goldziher 1884a: 175–176.

sítását a zsidóság „igaz történetét illetően”. Goldziher külön egyesület alapítását nem tartotta szükségesnek, úgy vélte, hogy a teendőket a *Magyar-Zsidó Szemle* szerkesztői is elláthatnák.⁵

Tervét Kohn Sámuel, a Pesti Izraelita Hitközség (PIH) rabbija támogatta, bár ő elsősorban a rabbinikus irodalom magyar nyelvű, a modern felfogásnak és ízlésnek megfelelő bemutatását hiányolta. Kohn meg volt róla győződve, hogy e munkák hiánya „egyik főoka annak a vallásos közönynek, mely oly zsibbasztólag nehezedik felekezeti és községi életünkre”. A pesti rabbi úgy vélte, a zsidó vallás kútfőinek bemutatása a héber nyelvet és vallási irodalmat nem ismerő keresztény tudományos körök felvilágosítását is előmozdítaná, ami „előnyére válnék a magyar zsidóság társadalmi állásának”, hiszen, vallotta Kohn az apologéták meggyőződését, „merem hinni: minél jobban ismernek, annál inkább megbecsülnek minket”.⁶

Lőw Immánuel – apjának, Lőw Lipótnak utódja a szegedi rabbiszékben – szintén üdvözölte a kezdeményezést, amelyet elsősorban a nők és az ifjúság érdeklődésének felkeltése céljából tartott fontosnak, hogy „a művelt zsidó közönység” e két csoportja olyan műveket kapjon kézhez, „melyek a zsidó öntudatot ébresztik és táplálják”.⁷

A *Magyar-Zsidó Szemle* szeptemberi számában a szerkesztők, Bacher Vilmos és Bánóczi József bejelentették az irodalmi vállalat létrehozását, amelyet par excellence egyaránt „nemzeti és felekezeti” ügyként mutattak be. A vállalat ugyanis nemcsak azt a célt volt hivatott szolgálni, hogy megerősítse a „veszendőben” és „hanyatlóban” levő felekezeti érzést és vallásos tudást, de adósságtörlesztést is jelentett a „nemzeti” kultúrával szemben, „mely az irodalom ez ágának a megalapítását elsősorban tőlünk várja”.⁸ E megjegyzés a vállalkozás kizárólagosan zsidóknak szóló jellegét tompítani igyekvő frázisként értékelhető, hiszen két hónappal korábbi cikkében Kohn Sámuel éppen azt panaszkolta, hogy „a zsidók régi nyelvét s irodalmát” még a legjelesebb magyar tudósok és tudományos testületek is lenézik. „Nem is ambicionálják e tudománykör ismerését és mívelését. Ez egyszerűen nem létezik számukra.”⁹

Az irodalmi vállalat megalakult, de mindössze egy könyvet adott ki, azt is három évvel később, egy antológiát *Zsidó költőkből* címmel, az akkor 22 éves Kecskeméti Lipót, utóbb nagyváradi főrabbi fordításában.¹⁰

⁵ Goldziher 1884b.

⁶ Kohn 1884.

⁷ Népszerű irodalmi vállalat. *Magyar-Zsidó Szemle* (1.) [1884] 5. 397–398.

⁸ Népszerű irodalmi vállalat. *Magyar-Zsidó Szemle* (1.) [1884] 7. 442–443.

⁹ Kohn 1884: 319.

¹⁰ Kecskeméti (ford.) 1887.

Zsidó Magyar Közművelődési Egyesület

Kecskeméti antológiájának megjelenése egybeesett a Zsidó Magyar Közművelődési Egyesület tervének a felmerülésével. Az *Egyenlőség* című zsidó politikai hetilap 1887 februárjában arról tájékoztatta olvasóit, hogy a zsidóság „több tekintélyes és kiváló férfja” tanácskozott egy „zsidó magyar közmívelődési egyesület” alakításáról, majd közölte a programtervezetet, amelyet Mezei Ernő, volt országgyűlési képviselő és függetlenségi publicista jegyzett névtelenül.¹¹ Az egyesület számára Mezei hármas célt tűzött ki: terjeszteni a zsidók közt a magyar nyelvet és kultúrát; megismertetni a közvéleményt „a zsidóság valódi lényével, vallási és erkölcsi tartalmával”; végül ápolni a magyar zsidóságban „a felekezeti közösség öntudatát”, és minden eszközzel arra törekedni, „hogy a zsidóság vallása, története és irodalma a felnövekedő nemzedékek biztos ismeretévé váljék”. A zsidó kollektív azonosságtudat kérdését Mezei tehát egyértelműen az egyesület agendájára tűzte, és ezt meg is indokolta. Úgy vélte, hogy az antiszemitizmus hatására sokan „önmagukban meghasonulva” nem tudták tovább összeegyeztetni „a hazafias és nemzeti érzést” a felekezetük és hitsorsosaik iránti „kötelező hűséggel”, ami pedig többekből „gyáva megtagadást” váltott ki.¹²

Az egyesület eszméjének népszerűsítését Mezei az ifjúságra bízta, mivel rájuk várt a feladat, „hogy tökéletes összhangot létesítsenek a nemzeti összetartozás és a felekezeti kapcsolat kötelességei között”.¹³ Az egyesület létrehozásáért kampányolni kezdő fővárosi zsidó egyetemisták ezt úgy oldották meg, hogy értekezleteiken, az *Egyenlőség*ben és a *Magyar-Zsidó Szemle*ben közzétett cikkeikben kizárólag az ország zsidóságának „nemzeti irányba” fejlesztéséről beszéltek, a „magyar nemzetiségi eszme” szolgálatáról, kisdédóvók és népiskolák alapítása révén a magyar nyelv és kultúra terjesztéséről az északkeleti megyékben, annak szükségességéről, hogy „a magyar zsidóság a magyar nemzeti művelődés iránt való lelkesedésének bizonyosságát adja”.¹⁴ Az egyesület 1887. november 29-én kelt alapszabály-tervezete a magyar nyelv és kultúra zsidók körében való terjesztését, a hitközségi élet „minden részének a magyar nemzeti szellemben való” megszilárdítását tűzte ki céljául.¹⁵

A zsidó identitás megerősítésének Mezei Ernő programtervezetében szereplő szükségességére egyedül Stadler Károly bakonyszombathelyi orvos volt részletesen a *Magyar-Zsidó Szemle* 1888. januári számában megjelent cikkében. Stadler egy esetleges újabb antiszemita áramlattal szembeni ellenállás érdekében elsősorban „a zsidó önérzet és összetartozás szükségének érzetét” tartotta fejlesztendőnek, ezt pedig a zsidó kulturális örökség jelentőségének tudatosítása

¹¹ A szerzőséget felfedi Groszmann 1912: 64.

¹² [Mezei] 1887.

¹³ [Mezei] 1887: 3.

¹⁴ Rót 1887; Berényi 1887a, 1887b.

¹⁵ MZSML HU HJA IX-15.

révén vélte elérhetőnek.¹⁶ Véleményével azonban a körorvos egyedül maradt. Az egyetemi ifjúság pedig hiába hangoztatta, hogy az egyesületnek nem lesz más célja, mint hogy „a zsidóság fényesen dokumentálhassa lángoló hazaszeretét”,¹⁷ a neológ zsidók körében az egylet eszméje ekkor még így is túl sokakban szült erős ellenérzést. Így például az alig 19 éves Vázsonyi Vilmosban is, aki az egyesület létrejötte érdekében 1887. március 31-én tartott egyetemista értekezleten kijelentette: „mi csak *magyar* közművelődést ismerünk el a hazában”.¹⁸ Az egyetemisták hiába bizonygatták, hogy nem „holmi zsidó szövetkezésről van szó” (!),¹⁹ hogy a tervbe vett egyesületnek nem tulajdoníthat senki „separatistikus zsidó törekvést”,²⁰ megalakításától a neológ zsidóság notabilitásai visszahőköltek.

Kármán Mór elnöklete alatt 1888. március 4-én tizenegy fős bizottság alakult, hogy felmérje, valóban támogatandó-e az egyesület terve. A bizottságban mellette helyet foglalt Kohn Sámuel pesti rabbi, Mandel Pál és Ullmann Sándor országgyűlési képviselők, valamint neves értelmiségiek, többek közt Bánóczi József, Goldziher Ignác és Mezei Ernő.²¹ A bizottság egy éven át fontolgatta a választ, míg 1889. április 7-én tartott értekezletén végül egyhangúlag „elejtenődőnek” ítélte az egyesület megalakítását, indoklása szerint mivel a magyar zsidóság „oly mértékben magyarosodott”, hogy immár „semminemű agitációra” nem mutatkozott szükség.²²

Az északkeleti megyék zsidóságának az akkulturációval szembeni masszív ellenállása fényében kevésbé meggyőző indoklás mögött a bizottság döntését két tényező befolyásolhatta. Az egyesület terve egyrészt csekély lelkesedést szült. Taggyűjtőíveiken az egyetemisták 1888. márciusig mindössze 380 aláírást tudtak felmutatni.²³ Annyiban ez nem meglepő, hogy végig ködös maradt, vajon az egyesület konkrétan miként magyarosítaná meg a máramarosi haszid zsidóságot. A bizottságot másrészt a szeparatizmusnak az a vádja is elrettenthette, amely ellen már az egyetemistáknak is tiltakozniuk kellett. Utóbbiak 1887 novemberében és decemberében látogatást tettek több zsidó közeleti személyiségnél, hogy kikérjék véleményüket az egyesület tervéről. Akadtak, akik támogatták a gondolatot, ekkor például még Bánóczi József és Goldziher Ignác is ezt tette. A többség érdemben nem nyilatkozott. Többben azonban – és talán nem véletlen, hogy mind kormánypárti országgyűlési képviselők voltak – székszisszel viseltettek az ideával szemben. A látogatásokról az egyetemisták által készített jegyzőkönyvek szerint Neumann Ármin „kételyét fejezte ki az iránt, vajjon opportunus-e most egy felekezeti ügygel a nyilvánosság elé lépni”. Jellinek Arthur sem tartotta „célszerűnek egy speciális zsidó ügyben ez idő szerint agitációt indítani”. A leg-

¹⁶ Stadler 1888: 47, 49–50.

¹⁷ Zsidó-magyar kultúregyesület. *Egyenlőség* 1887. április 3. 1.

¹⁸ Pakots 1927: 9. (Kiemelés – K. M.)

¹⁹ Berényi 1887b: 316.

²⁰ MZSML HU HJA IX-15.

²¹ MZSML HU HJA IX-15.

²² A Zsidó-Magyar Közművelődési Egyesület. *Magyar-Zsidó Szemle* (6.) [1889] 6. 362–363.

²³ MZSML HU HJA IX-15.

nyíltabban Chorin Ferenc nyilatkozott: „Chorin úr az eszmét szépnek és helyesnek találja, de megvalósítását célszerűtlennek. Szerinte sok félremagyarázásra fog alkalmat adni ügyünk, nevezetesen separistikus törekvésnek fog minősítettetni a közvéleményben.”²⁴

Az Országos Rabbiképző Intézet Theológiai Egylete

„A cél magasztos és időszerű: a közönség érdeklődésének fölkeltése a zsidóság iránt” – írta 1888 őszén az *Egyenlőség*, amikor az Országos Rabbiképző Intézet hallgatói által alapított Theológiai Egylet egy első kísérlet után újjászervezte felolvasógyűléseit. A zsidó történelem és irodalom tárgyköreiből merített előadás-sorozat „könnyen érthetően lesz tartva”, harangozta be a zsidó hetilap, amely úgy vélte, „a biztos sikerről már eleve meg lehetünk győződve”.²⁵

Erre az optimizmusra a lapnak kevés oka volt. Az egylet 1885-ben meghirdetett első felolvasásai „majdnem zártkörű gyűlések maradtak”, emlékezett vissza Kecskeméti Lipót 1888-ban. „A pesti közönség, az a művelt, minden nemes iránt érdeklődő, budapesti zsidóság nem tagadta meg önmagát. Zsidó irodalomról lévén szó, hátborzongás fut végig a gerinczén.”²⁶ A siker a továbbiakban is elmaradt, amiért az *Egyenlőség* szerint részben az ifjú rabbijelöltek viselték a felelősséget, például éppen Kecskeméti Lipót, aki előadásához, írta az *Egyenlőség* 1889 februárjában, „végtelenül elvont és tudományos” tárgyat választott, amely közönségét „csak untatta, mert meg nem értette”.²⁷

A következő években az *Egyenlőség* beszámolóit, illetve a Theológiai Egyletnek a hetilapban közölt felhívásai többnyire a felolvasások gyér látogatottságáról panaszkodtak,²⁸ majd az 1890-es évek közepétől, noha az egyesület nem szüntette be előadásait, az ezekkel kapcsolatos hírek szinte teljesen elmaradtak a hetilapból. Időközben ugyanis megalakult az IMIT.

AZ IMIT ÉS AZ OMIKE MEGALAKULÁSA, VEZETŐSÉGE, TEVÉKENYSÉGE

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat

Az IMIT létrejött Mezey Ferenc kitartó agitációjának volt az eredménye. Mezey a neológ felekezeti élet egyik központi figurájának számított. 1879-ben még joghallgatóként állt a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának a szolgálatába,

²⁴ MZSML HU HJA IX-15.

²⁵ Az országos rabbiképző intézet. *Egyenlőség* 1888. november 18. 8.

²⁶ Kecskeméti 1888: 372–373.

²⁷ „A zsidó költők pessimismusá”-ról. *Egyenlőség* 1889. február 17. 15.

²⁸ A „Theológiai Egylet” titkársága: Felolvasások. *Egyenlőség* 1891. február 20. 13; A „Theológiai egylet” felolvasásai. *Egyenlőség* 1892. március 11. 8.

amelynek 1904-től titkára, utóbb alelnöke, majd 1927-ben bekövetkezett halála előtt egy héttel az elnöke lett. Emellett 1889-től a pesti neológ Chevra Kadijának a titkára és ügyésze, utóbb ügyvezető alelnöke, 1891-től 1895-ig pedig Blau Lajossal a *Magyar-Zsidó Szemle* társszerkesztője. Onnantól, hogy 1891-ben Blauval átvette a Bacher–Bánóczi párostól a lap szerkesztését, Mezey szívos munkába kezdett az irodalmi társulat megalakulásáért. Míg a *Szemle*be írt cikkeiben ismételten el-elejtett megjegyzéseket egy zsidó irodalmi társulat szükségességéről,²⁹ a háttérben igyekezett megnyerni a neológ establishment támogatását. Maga mellé állította a *Magyar-Zsidó Szemle* volt szerkesztőit, továbbá Kohn Sámuel, Kármán Mórt, majd és főleg Simon Józsefet, az Országos Iroda titkárát, az Iroda elnöki posztját betöltő Schweiger Márton mellett annak tényleges vezetőjét. Simon befolyásának köszönhető, hogy az Izraelita Községkerületeknek az Országos Iroda meghívására 1893. április 10-én egybegyűlt elnökei felkarolták az akkor még Magyar-Zsidó Irodalmi Társaság néven futó projektet.³⁰ Mezey Ferenc alapszabály-tervezetét és a jövődöbéli tagoknak szóló, Kármán Mór által megszövegezett felhívást az 1893. november 2-án tartott értekezleten fogadták el.³¹ Az IMIT alakuló közgyűlésére 1894. február 14-én került sor a PIH Síp utcai székházának dísztermében.³²

Az IMIT tehát teljes mértékben élvezte a neológ felekezeti establishment támogatását. Hogy néhány év alatt miért enyhült az az ódzkodás, amely 1889-ben még zátonyra futtatta a zsidó közművelődési egyesület tervét, erre nézve csak sejtésekkel szolgálhatok. A változás talán a fokozódó bizalommal magyarázható, amely az egyházpolitikai reformok idején fellángoló liberális lelkesedés közepette enyhíthette a neológ elit aggodalmait. Az IMIT létrejöttét Wahrmann Mór 1892 novemberében bekövetkezett halála szintén megkönnyíthette. A szabadelvű párti politikus, bankár és a PIH-nek, az ország messze legnagyobb hitközségének a teljhatalmú elnöke minden zsidó társadalmi megmozdulást illetően roppant óvatosságot mutatkozott. Utolsó éveiben a legvégsőkig ellenezte, hogy a hitközség hivatalosan is magáénak tekintse az *Egyenlőség* köré tömörülő fiatal nemzedék által indított küzdelmet a zsidó vallás bevett vallásfelekezetté nyilvánításáért.³³

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy az IMIT igazgatóságában és választmányában ott találjuk a neológ zsidóság kulturális és vagyoni elitjének számos képviselőjét: rabbikat, országgyűlési képviselőket, gyárosokat, bankigazgatókat, ügyvédeket, orvosokat, tudósokat, publicistákat, szerkesztőket, hírlapírókat és írókat. Az első elnökségben az elnöki tiszttel Kohn Sámuel pesti rabbi, az alelnököt Weinmann Fülöp közjegyző töltötte be, míg az egyesület titkára, vagyis mindennapi szinten tényleges vezetője Mezey Ferenc lett. Ő e tisztségéről 1895 októberében lemondott, átadva helyét Bánóczi József irodalomtörténésznek

²⁹ Mezey 1892: 297; Mezey 1893a: 85.

³⁰ Mezey 1893b: 234–235.

³¹ Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. *Magyar-Zsidó Szemle* (10.) [1893] 10–11. 525–528.

³² Mezey 1894. Az IMIT alakulásának történetére: Blau 1929.

³³ Konrád 2012: 460.

és filozófiai írónak, aki 1895-től 1899-ig Bacher Vilmossal, 1900-tól egyedül szerkesztette a társulat évkönyvét. Az állandó Bánóczi mellett az elnöki poszton Kohn Sámuel 1899-ben Weinmann Fülöp váltotta, őt 1906-ban, mikor a PIH elnöke lett, Hatvany-Deutsch József, akinek 1913-ban bekövetkezett halála után Vadász Lipót igazságügyi államtitkár vállalta el az elnöki tisztséget. Az alelnöki poszton Weinmann Fülöpöt 1899-ben Bacher Vilmos váltotta, akinek szintén 1913-as elhalálózását követően Fischer Gyula pesti rabbi vette át a helyét.³⁴

Alapszabályai szerint indulásakor az IMIT a következő célokat tűzte maga elé:

1. A héber Szentírás szövegének lefordítása és kiadása.
2. A zsidó vallás- és erkölcstan „ismertetésére és megvilágítására” szolgáló munkák kiadása.
3. A Szentírásra, a zsidóság történelmére és irodalmára vonatkozó előadások „szervezésének” elősegítése a hazai egyetemeken. A homályos megfogalmazás mögött az a törekvés húzódott, hogy az egyetemen zsidó tudósok oktassanak zsidó történelmet és irodalmat. Eisler Mátyás kolozsvári főrabbi egy évvel korábban, 1893-ban lett a sémi nyelvek magántanára a kolozsvári tudományegyetemen. Büchler Sándor keszthelyi főrabbit a budapesti tudományegyetem az első világháború kitörése előtt néhány héttel nevezte ki a magyarországi zsidóság történetének előadójává.³⁵ E kinevezésekben azonban az IMIT nem játszott szerepet. Az 1909-ben elfogadott új alapszabályokból ez a pont eltűnt.
4. A zsidó vallásra, történelemre és irodalomra, „valamint egyáltalán az izraelita hitközségi életre” vonatkozó nyilvános felolvasások rendezése a fővárosban és vidéken. Az 1909-es alapszabály már nem az „izraelita hitközségi életre”, hanem – a zsidóság felekezetiiségre redukálásának feszegetésére utaló változtatással – „a zsidóság jelen életére” vonatkozó felolvasásokról beszélt.
5. A „felekezeti élet ismertetésére és nemesítésére” szolgáló ismeretterjesztő, illetve a hitközségek feladataival és a hitoktatással foglalkozó művek kiadása. Az 1909-es alapszabály e pontja szerint a társulat már egyszerűbben csak a zsidók történelméről, irodalmáról és jelen életéről szóló munkák kiadását tartotta feladatának. A felekezeti élet „nemesítése”, amely a zsidók reformkorban szükségesnek vélt „regenerációja” utóregzésének tűnik, lekerült a napirendről.
6. Mindezen művek létrejötte érdekében az IMIT pályázatok meghirdetését is feladatául tűzte ki.³⁶

A gyakorlatban a társulat létrejöttekor felállított két – irodalmi és gazdasági – bizottságot 1899-ben öt bizottság váltotta fel. A *Biblia-bizottság* feladatát,

³⁴ Az IMIT vezetőségének listája évről évre megjelent az egyesület évkönyveinek végén található *Társulati közlemények* rovatban. Az évkönyvek az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet honlapjáról letölthetők (<https://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/adatbazis/imit> – utolsó letöltés: 2018. július 8.).

³⁵ Schweitzer 2002: 135.

³⁶ Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat alapszabályai. *Magyar-Zsidó Szemle* (10.) [1893] 10–11. 530; A Társulat alapszabályaiból. In: Bánóczi (szerk.) 1910: 370.

a héber Szentírás magyarra fordítását és kiadását 1907-re négy kötetben abszolválta. A magyar zsidóság múltját dokumentáló *Oklevél-bizottság* erőfeszítéseinek gyümölcse a *Magyar-zsidó oklevéltár* 1903-ban, Frisch Ármin szerkesztésében megjelent első, a magyarországi zsidók 1092-től 1539-ig terjedő történetének forrásdokumentumait tartalmazó kötete. A magyarországi zsidóság néprajzára vonatkozó adatokat gyűjteni és feldolgozni hivatott *Folklore-bizottság* érdeklődés és eredmény híján 1906 végén megszűnt. A társulatnak a kiadványai mellett legfontosabb tevékenységét, a nyilvános előadások szervezését a *Felolvasó-bizottság* látta el. A társulat iránti érdeklődést fenntartani hivatott *Propaganda-bizottság* elsődleges feladata a taglétszám növelése volt. E bizottságokhoz társult 1909 végétől a Magyar Zsidó Múzeum felállításán munkálkodó *Múzeumi bizottság*, amely megkezdte azt a gyűjtést, melynek eredményeképpen a múzeum 1916 elején megnyithatta első állandó kiállítását.³⁷

Az 1895-től kiadott, részben az év során tartott felolvasások szerkesztett változatait tartalmazó évkönyvein, a Szentíráson és a *Magyar-zsidó oklevéltár* első kötetén kívül az IMIT 1914-ig további tizennégy kötetet jelentetett meg. 1906-ban például egy monográfiát Wellesz Gyula nagybiccsei rabbi tollából *Rasi élete és működése* címmel a középkori franciaországi tóra- és talmudtudósról, illetve Kecskeméti Ármin makói rabbi kétkötetes, *A zsidó irodalom története* című, 1908–1909-ben megjelent átfogó művét. Az IMIT mindazonáltal többségében magyar zsidó vonatkozású könyveket adott közre, így olyan, a történészek által máig haszonnal forgatott műveket, mint Bernstein Béla szombathelyi rabbinak *Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók* címmel 1898-ban publikált monográfiáját, vagy Büchler Sándor keszthelyi rabbinak *A zsidók története Budapestben a legrégebb időktől 1867-ig* című, 1901-ben megjelent, a budai, óbudai és pesti zsidó hitközségek történetét bemutató könyvét.

Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület

Az OMIKE felállítását Hevesi Simon pesti rabbi kezdeményezte az *Egyenlőség* 1908. július 12-i számában.³⁸ Hevesi maga mellett tudhatta ebben Grauer Vilmost, a PIH befolyásos és népszerű előljárósági tagját. Hevesi és Grauer meghívására 1908. október 22-én értekezletet tartottak a kultúregyesület tárgyában a PIH székházában, ahol Hevesi előadta elképzeléseit.³⁹ Innentől még néhány további értekezlet, alapszabályokat előkészítő bizottság felállítása szükségeltett, de az ügy relatíve könnyedén és gyorsan haladt előre, egyértelműen köny-

³⁷ Az IMIT és bizottságai tevékenységéről a társulat évkönyveinek végén található *Társulati közlemények* rovat nyújt részletes információt.

³⁸ Hevesi 1908.

³⁹ A kultúr-egyesület. *Egyenlőség* 1908. október 25. 9–10.

nyebben és gyorsabban, mint az IMIT másfél évtizeddel korábbi fogantatása.⁴⁰ Az OMIKE 1909. március 21-én Leitner Adolf országgyűlési képviselő elnöklése alatt tartotta alakuló közgyűlését, amely az egyesület elnökévé báró Herzog Mór Lipótot választotta meg, társelnöknek Hevesi Simont, alelnöknek Grauer Vilmost, Kohner Adolfot, Leitner Adolfot, csepeli Weisz Manfrédet, valamint Fischer Gyula és Adler Illés pesti rabbikat, titkárnak Weiller Ernő ügyvédet. Tiszteletbeli elnök lett báró Hatvany-Deutsch Sándor, báró Gutmann Vilmos, a három nappal később elhunyt báró Kornfeld Zsigmond, Kohn Sámuel, Weinmann Fülöp, Mezei Mór, a felekezeti életben az 1860-as évek eleje óta vissza-visszatérően aktív ügyvéd, és Winterberg Gyula, a pesti Chevra Kadisa elnöke.⁴¹

E néhány néven túl az ötvenfős igazgatótanács, illetve az alakulásakor százötven fős központi választmány tagságának ismeretében egyértelmű: a korabeli (elsősorban fővárosi) neológ zsidóság kulturális és vagyoni elitje még nagyobb számban képviseltette magát az OMIKE-ben, mint az IMIT-ben. Az egyesület tizenöt bárói címmel rendelkező férfit és nőt tudhatott a tagjai között, amihez persze az IMIT alakulása óta eltelt másfél évtized szakadatlan címadományozása is szükségeltetett.⁴²

Az IMIT-hez képest egy jelentős különbség mutatkozott: noha erről a neológ sajtó nem tett említést, a Magyarországi Cionista Szervezetnek az egyesület igazgatótanácsában két, a központi választmányában három vezető személyisége is helyet foglalt, nevezetesen Beregi Ármin és Oestereicher Béla, illetve Dömény Lajos, Kahán Nissán és Schönfeld József, ékes jeleként annak, hogy a cionisták és a neológ közélet szereplői közötti viszony nem egyszerűsíthető le a sajtótermékeik útján egymás ellen intézett, egyébként vitathatatlanul rendszeres és kölcsönös támadásokra. Nem kétséges, hogy a két tábor közötti politikai-ideológiai nézeteltérés áthidalhatatlan maradt, ám a – bármily eltérő módon is definiált – zsidóság iránti kötődés fenntartásáért folytatott közös küzdelem az OMIKE keretében összehozta őket.⁴³

Alapszabályaiban az OMIKE feladatává tette, „hogy népszerű, rendszeres, szabad tanfolyamokat állít föl, az irodalmat és művészetet pártolja, a főiskolai ifjúságot támogatja, felolvasásokat rendez, nyilvános könyvtárt és olvasótermet alapít, szükség esetén magyar nyelvű tanfolyamokat létesít, megvilágítja a felekezetet érintő közérdekű kérdéseket, közművelődési intézményeket teremt és középonti és helyi bizottságok szervezésével fejleszti a hitfelekezeti szellemi életet.”⁴⁴

⁴⁰ A kultúregyesület. *Egyenlőség* 1908. november 8. 7–8; Az Országos Közművelődési Egyesület. *Egyenlőség* 1909. február 7. 7–8.

⁴¹ Az Orsz. Magyar Izr. Közművelődési Egyesület. *Egyenlőség* 1909. március 28. 6–8.

⁴² Az egyesület igazgatása. In: Hevesi (szerk.) 1910: 133–136.

⁴³ A nem mindig felhőtlen együttműködésről lásd Zsidó Mensa Academica. *Magyarországi Cionista Szervezet* (4.) [1910] 11. 3–5; Sch. [Schönfeld] 1911; Az O.M.I.K.E. közgyűlése. *Zsidó Szemle* (7.) [1913] 11. 13.

⁴⁴ Az Orsz. Magyar Izr. Közművelődési Egyesület. *Egyenlőség* 1909. március 28. 8.

E kifejezetten ambiciózus terveknek megfelelően az egyesület a következő években sokrétű tevékenységbe fogott. Magyar nyelvű tanfolyamokat indított bevándorolt zsidóknak; gyors- és gépíró tanfolyamokat (fél)árváknak és özvegy-asszonyoknak; német, francia, angol és héber nyelv-, illetve vívótanfolyamokat bármely érdeklődőnek; énekkart az egyetemi hallgatók számára. Mensa Academica néven 1911 márciusában kóser diákmenzát nyitott a főváros szegény sorsú zsidó egyetemistái részére; 1912 elején megnyitotta a Ráday utcában az ország első nyilvános zsidó könyvtárát; anyagi segélyben részesített vidéki zsidó népiskolákat; „kultúrestélyeket” tartott a Zeneakadémia dísztermében, amelyeken zenei darabokat adtak elő és zsidó költők műveiből szavaltak; végül, de nem utolsósorban a téli szezonban nyilvános előadásokat rendezett a Pesti Lloyd-Társulat, az Egyesült Lipótvárosi Polgári Kör, illetve a PIH dísztermében.⁴⁵ Az előadások szerkesztett szövegei az OMIKE két évfolyamot megért *Cultur-Almanach*-jában jelentek meg, majd a *Múlt és Jövő* című kultúrcionista folyóiratban. Miután ugyanis saját évkönyveivel nem érte el a kívánt hatást, az OMIKE megállapodott az 1911-ben kiadott *Magyar Zsidó Almanach* révén szerkesztői talentumáról már bizonyított Patai Józseffal, akinek az 1912 januárjától a *Magyar Zsidó Almanach* második évfolyamaként indult, alcíme szerint „zsidó irodalmi, művészeti, társadalmi és kritikai” folyóirata az OMIKE lapjaként jelent meg. A *Múlt és Jövőt* az OMIKE-be belépő és éves díjként 20 koronát befizető tagok tagilletményül kapták.⁴⁶

Noha az OMIKE tevékenységeinek egy része – így például a felolvasásai – konkurenciát jelentett az IMIT-nek, a két egyesület között nincs jele versengésnek, egymás bírálatától tartózkodtak, tagságuk jelentős részben ugyanazokból állt.

CÉL ÉS ESZKÖZ

Arra a kérdésre, vajon az IMIT és az OMIKE alapítói és vezetői pontosan milyen célt tűztek maguk elé, és miként vélték azt elérhetőnek, azért keresem a választ az egyesületek alapítása és tevékenységei bemutatását követően, mert erre egyértelmű felelet csak évekkel létrejöttük után kristályosodott ki.

Az első alkalommal, amikor Mezey Ferenc egy 1892 májusában írt cikkének elejtett megjegyzésében egy „zsidó irodalmi társaság” létesítését szorgalmazta, célként a „hit és tudás” terjesztését említette, a törekvést, „hogy feltámadjon a szeretet a zsidóság szellemi kincsei iránt”. Hogy az utóbbi végső soron miért volna fontos, arról nem szólt.⁴⁷ Az IMIT-hez való csatlakozásra szólító, 1893 novemberében elfogadott felhívásban Kármán Mór annak a szükségességéről beszélt, hogy a zsidók minél szélesebb körben megismerjék a „tudományos bűvárlat fényében” megvilágított vallás- és erkölcsanukat, valamint örökségük

⁴⁵ Weiller 1910, 1912, 1913; Az OMIKE. *Egyenlőség* 1914. június 14. 8–9.

⁴⁶ Kőbányai 2014: 155–159; Az Orsz. Magyar Izr. Közművelődési Egyesület felhívása. *Múlt és Jövő* (1.) [1912] 1. 37–38.

⁴⁷ Mezey 1892: 297.

„minden kincset”, mégpedig elsősorban „a felnövő nemzedék hitének erősödése” végett.⁴⁸ A legfőbb cél itt tehát az ifjúság hitének a megerősítése volt, ám hogy a zsidó örökség kincseinek feltárása ezt miként szolgálhatta, az homályban maradt. Az IMIT 1894-es alakuló közgyűlésén Kohn Sámuel „a zsidó vallásos érzület, a zsidó tudomány és zsidó öntudat” magyar nyelven történő „ébresztésére és fejlesztésére” szólította fel hallgatóságát, de az ezek közötti – bármely irányú – ok-okozati kapcsolatra nem világított rá.⁴⁹ Hogy indulásakor pontosan milyen cél lebegett az IMIT alapítói előtt, az tehát nem teljesen világos.

Ez a bizonytalanság a társulat működésének kezdeti időszakában is fennmaradt. Az IMIT első évkönyvében Bacher Vilmos úgy vélte, hogy a társulat elsőrendű feladata „a zsidóságot illető ismereteknek minél szélesebb körökben eszközendő terjesztése”, ám hogy végső soron mi végett, arról nem írt.⁵⁰ Az első egyértelmű megfogalmazásra egészen 1903-ig kellett várni. Az IMIT 1903. január 20-i közgyűlésén tartott titkári jelentését, amelyben elpanaszolta, hogy a társulat rendes tagjainak száma megfogyatkozott, Bánóczi József a következő felszólítással zárta: „Honfitársaim, hitrokonaim! sorakozzunk. Fajunk értékes tulajdonságait akarjátok az elmúlástól megóvni? Csak irodalommal lehet.”⁵¹ E rövid mondatban már a cél (a vallásra korlátozott zsidóság koncepcióját szétfeszítő „faji” tulajdonságok fenntartása) és az eszköz (a zsidó irodalom terjesztése) egyaránt egyértelmű. Az IMIT 1905-ös évkönyvében pályázatot hirdetett egy ifjúságnak szánt olyan elbeszélésre, amely „alkalmas legyen arra, hogy a zsidóérzést ébressze s hatványozza”.⁵² Az ebben az esetben is egyértelmű cél meghatározásának újdonsága, hogy a zsidóság iránti kötődést már semmiféle, e zsidóság mibenlétét pontosító meghatározással nem szűkítette. Ugyanez visszaköszött Szabolcsi Miksának, az *Egyenlőség* szerkesztőjének az IMIT Propagandabizottsága 1907. február 17-i gyűlésén tartott beszédében. Az egyesület hivatását Szabolcsi abban határozta meg, hogy a zsidó irodalom „csodálatraméltó” termékeinek magyar nyelven való terjesztése révén töltse el a művelt magyar zsidó közönséget „lelkességgel és szeretettel az örökké ifjú régi Izrael iránt”, mégpedig azért, hogy e modern zsidóságot „hassa át újból Izraelhez való hozzátartozása”.⁵³

Annak az ismételt kifejtésére, hogy a cél a művelt polgárság minden szűkítő meghatározástól mentesen „zsidó” önértetének és öntudatának a megerősítése, és hogy ennek egyedül lehetséges eszköze a zsidó kultúra terjesztése, az OMIKE színre lépéséig kell várni. Az egyesület létrejöttkor a célok meghatározásában még a felekezeti zsidóság keretén belül maradó leírásokkal találkozunk, aminek az lehet az oka, hogy az egyletek alakulásakor született szövegek szerzői még félig „kifelé” beszéltek. A Belügyminisztériumhoz jóváhagyás végett beadandó alap-

⁴⁸ Felhívás a hazai hitrokonainkhoz. *Magyar-Zsidó Szemle* (10.) [1893] 10–11. 528–529.

⁴⁹ Mezey 1894: 75.

⁵⁰ Bacher 1895: 420.

⁵¹ Bánóczi 1904: 303.

⁵² Új pályakérdés. In: Bánóczi (szerk.) 1905: 290.

⁵³ Szabolcsi 1908: 389.

szabályok például nyilvánvalóan nem térhettek el a zsidóság vallásfelekezeti meghatározásától. Az egyesület célját az alapszabály tehát abban határozta meg, hogy a „zsidó vallás eszméinek magyar nyelven való ismertetése” révén egyesítse „az ország zsidó polgárait a felekezeti összetartásban, a hazafias, vallásos szellem ápolásában, a hithűség megőrzésében”.⁵⁴

Az OMIKE-nek 1912 januárjában, a *Múlt és Jövő* első számában közölt taggyűjtő felhívása már más hangot ütött meg. A lap és az egyesület célját abban határozta meg, hogy „a zsidó kultúráértékek ismertetésével” ápolja és emelje „a magyar zsidó intelligenciában a zsidó érzést és öntudatot”.⁵⁵ Ugyanebben a számban Kecskeméti Ármin már arról értekezett, hogy a zsidóság etikai és szellemi értékeinek a megismerése lehet az, ami „a zsidót majd zsidóvá teszi”. A „zsidó műveltséget” kellett tehát terjeszteni, mivel, vallotta a makói rabbi, a „zsidó hűség a zsidó kultúréletről fog kisarjadni”.⁵⁶ Az új tantételt a *Múlt és Jövő* szerkesztője lapjának negyedik számában fejtette ki. A hagyomány szerint, írta Patai József, a zsidóság „a tan, a szertartás és a jótékonyosság” hármas pillérén nyugodott. Modern, szociálpolitikai formájában a jótékonyosság immár inkább az állam feladatai közé tartozott. Ami a szertartást illette, írta Patai, és a beismerés jelentős mérföldkövet jelentett, „ha nem akarunk hazudni, ha megvan bennünk a kultúremler becsületes őszintesége, azt hiszem nyíltan bevallhatjuk, hogy azt legtöbbször a konzervatív zsidóságnak engedték át”. A „haladó zsidóságnak” nem maradt tehát más „létalapja”, mint „rendületlen komolysággal ragaszkodni az első kritériumhoz, a zsidó kultúrához. Ez a haladó zsidóság egyetlen erőforrása.”⁵⁷ Azon „zsidó intelligencia körében”, ahol a „zsidó érdeklődés” már szinte teljesen kiveszett, ismételte Patai József lapjának hatodik számában, a „zsidó öntudatot” csakis „zsidó irodalommal, művészettel és tudománnyal” lehetett fejleszteni. Ez pedig óriási jelentőséggel ruházta fel az IMIT-et és az OMIKE-t, mivel, állította a szerkesztő, „igaz zsidó érdeklődést az intelligencia szélesebb körébe csak kultúrintézményeink útján vihetünk be”.⁵⁸

A cél és az eszköz egyértelművé vált: a szekularizált és művelt zsidó polgárság bármely értelemben vett zsidóságához való kötődésének ápolása a zsidó kultúra bemutatása által. A kultúregyesületek szervezőinek útkeresése e tekintetben nyugvópontra jutott.

SZEPARATIZMUS

Annak a bizonygatása azonban, miszerint e zsidó egyleteket a legkevésbé sem motiválta a magyar nemzettől és nemzeti kultúrától való elkülönülés vágya,

⁵⁴ Az Orsz. Magyar Izr. Közművelődési Egyesület. *Egyenlőség* 1909. március 28. 7–8.

⁵⁵ Az Orsz. Magyar Izr. Közművelődési Egyesület felhívása. *Múlt és Jövő* (2.) [1912] 1. 37.

⁵⁶ Kecskeméti 1912: 54.

⁵⁷ Patai 1912a.

⁵⁸ Patai 1912b: 228.

nem szűnt meg. Nem mintha velük szemben a keresztény magyar társadalom oly gyakran élt volna e gyanúval. A zsidó kultúregyesületeket az antiszemiták olykor megtámadták ugyan, de egyáltalán nem tartoztak elsődleges céltábláik közé, és úgy tűnik, hogy e támadásoknak zsidó részről nem tulajdonítottak nagy jelentőséget, közvetlenül legalábbis nem reagáltak rájuk.⁵⁹ A katolikus egyház tudományos folyóiratai, a *Magyar Sion* és a *Katholikus Szemle* soha nem írtak a zsidó kultúregyesületekről. A *Protestáns Szemle* 1897-ben méltatólag mutatta be az IMIT harmadik évkönyvét.⁶⁰ A liberális sajtó elvértve bírálta a „nemzeti életet szétcibáló”, értsd: a nemzeti egységet állítólagosan megbontó felekezeti irodalmi társaságokat, de a bírálat egyaránt érte a zsidó és a keresztény egyesületeket.⁶¹ A zsidó kultúregyesületek kifogástalanul hazafias jellegét vezetőik tehát egyfelől feltehetően inkább preventív jelleggel hangoztatták meg nem szűnően, hogy hazafiatlanságuk gyanúja a keresztény társadalomban lehetőleg fel se merülhessen, másfelől azért, hogy megnyugtassák saját, a zsidó önérzet ápolásánál a keresztény társadalomba való integrációt előbbre tartó hitsorsosait, miszerint a zsidóság kulturális értékeinek méltatásával nem növelték „a separacionális huzakodást”, illetve „az összeolvadás nehézségeit”, és nem is valamiféle „új ghettónak” akarták felhúzni a falait.⁶²

Az IMIT és az OMIKE vezetői az általam vizsgált korszakban kitartóan ismételtgették, hogy működésük révén egyesületeik a magyar kultúra gazdagodásához járultak hozzá, azt gyarapították,⁶³ hogy másképpen már csak azért sem cselekedhettek, mert tagjaik zsidóként is „testestül-lelkestül” magyarnak érezték magukat, és mert a magyar zsidónak, jelentette ki 1914 februárjában Vadász Lipót államtitkár az IMIT új elnökeként mondott székfoglaló beszédében, a magyar nyelv adta meg az eszközt annak kifejezésére, „ami a zsidó lelkében él”, mely léleknek a kincseivel – és a kör ezzel be is zárult – a magyar kultúrát gazdagította.⁶⁴

ÜZENETEK

A zsidó kulturális egyleteket a neológ értelmiség azért hozta létre, mert a zsidó azonosságtudat szétfoszlása ellen bevetett addigi eszközei – a rabbik templomi prédikációi és a zsidó sajtó intelmei – nem bizonyultak hatékonynak, az előbbi már csak azért sem, mivel az őszi és tavaszi nagyünnepek kivételével a hívek távol maradtak a zsinagógáktól. Új eszközként megjelent a kulturális egyesület, új

⁵⁹ Zeph 1895; gd. [Friedrich] 1909: 12; Görcsöni 1910.

⁶⁰ Váradi 1897: 213.

⁶¹ Felekezeti magyar irodalom. *Pesti Hírlap* 1901. december 6. 1–2.

⁶² Jelentések 1903: 295; [Patai] 1914.

⁶³ Mezey 1893b: 235; Felhívás a hazai hitrokonainkhoz. *Magyar-Zsidó Szemle* (10.) [1893] 10–11. 529; Weinmann 1904; Bánóczy 1907: 359; Bánóczy 1912.

⁶⁴ Mezey 1894: 75; Vadász 1914: 332.

szószékként az előadóterem pulpitusa és az egyletek kiadványai, mely fórumokon természetesen részben továbbra is rabbik hirdették az ígét. Ám az igének is nyilvánvalóan meg kellett újulnia. Melyek voltak azok az üzenetek, amelyekkel a neológ értelmiség reményei szerint megerősíthette a művelt polgárság zsidó identitását?

Az IMIT és az OMIKE nyilvános felolvasásain előadó, illetve kiadványai-ban publikáló szerzők bizonyos kérdésekben új nézeteket vallottak, más kérdésekben – legalábbis egyesek közülük – ugyanazt hangoztatták, mint korábban. Így volt ez például az integrációs eszmét illető diskurzus terén. Hűen a zsidóság vallásfelekezetre korlátozásának asszimilációs dogmájához, az IMIT 1897-es évkönyvében Blau Lajos a valóságtól elrugaszkodva bizonygatta, hogy szétszóródásuk után a lakóhelyükön élő népekhez nyelvben és műveltségben alkalmazkodó zsidók „a valláson kívül más válaszfalat maguk és a népek között nem ismertek”.⁶⁵ Tíz évvel később a zsidó „népfaji” jellegéről szintén az IMIT évkönyvében értekező Peisner Ignác azzal a megjegyzéssel zárta a zsidók ebbéli jellegét cáfoló cikkét, hogy a magyar zsidók e kérdéssel a tudósok megállapításaitól függetlenül is tisztában voltak, mivel „eszünk és szívünk azt sugallja, hogy vallásra nézve zsidók, népfaji tekintetben magyarok vagyunk”.⁶⁶

Ha az itt-ott elvétett megjegyzéseket is tekintetbe vesszük, a zsidóság kulturális nagyságának a hangsúlyozása a magyar nyelvű zsidó forrásokban már két évtizeddel megelőzte az IMIT születését, az a gondolat pedig, hogy ennek hangsúlyozásával lehetne táplálni a zsidók önérzetét, bő egy évtizeddel korábban megjelent.⁶⁷ Amiben az IMIT, és még inkább az OMIKE, újat hozott, az a zsidóság kulturális teljesítményének, „kultúrértékének” a *szüntelen*, tudatosan és explicite a közönség identitásának megerősítése végett súlykolt egekbe magasztatása. Amint írta Blau Lajos az IMIT 1906-os évkönyvében, a zsidó Szentírásnak közismerten világraszóló befolyása elhomályosította a tényt, hogy a „régii zsidó irodalom” húszezer műre rúgó produktuma nem korlátozódott a teológiai művekre, a „világirodalomban” utóbbiak nélkül is „az elsők között foglal[t] helyet”. Eladásában Blau arra kereste a választ, vajon „mit köszön a világkultúra a zsidóknak”, majd áttekintése után kijelentette: „Eleink sehol sem hiányoztak, hol az emberi szellem nagy csatáit vívta és a mai világkultúra előkészítésében döntő szerepet vittek.” Zárómondata: „Dicső példájuk emelje önérzetünket.”⁶⁸ Az OMIKE első előadóestjét megnyitó beszédében báró Herzog Mór Lipót úgy ítélte, hogy a zsidó vallás „az összes mai művelt kultúrnemzetek vallásformáinak tiszta ősforrását képezi”, erkölcstanánál pedig „tökéletesebbet” nem ismer-ni.⁶⁹ Az OMIKE elnökét Neumann Árminné követte, aki számos „hozzáértő és elismert keresztény szaktudós” azon megállapítását osztotta meg hallgatóságával,

⁶⁵ Blau 1897: 153.

⁶⁶ Peisner 1907: 277–278.

⁶⁷ Kohn 1875: 38–40; Steiner 1876; Gr. 1882: 18; Stein 1886.

⁶⁸ Blau 1906: 26–27, 37–38.

⁶⁹ Herzog 1910.

miszerint „a mai művelt emberiség általános érzés- és gondolatvilágát az Izraeltől származó eszmék még most is nagyobb mértékben irányítják, mint akár azok, melyek Róma, akár azok, melyek Görögország öröksége gyanánt szálltak reánk”.⁷⁰ Az OMIKE egy későbbi felolvasásán Blau Lajos azt fejtegette, hogy „nem volt a kerek ég alatt kultúra, melyben a zsidóknak nem lett volna részük”, amin nem lehetett csodálkozni, hiszen „a zsidó nép mindenhol és mindenha kultúrára törekedett”, így már akkor „nemzeti irodalmat” produkált, amikor „világrészünk népei még írni sem tudtak”.⁷¹ A *Múlt és Jövő*-ben 1912-ben *Zsidó kultúrélet* című cikkét Kecskeméti Ármin azzal indította, hogy írásának címe önmagában is „pleonazmus”, mivel „a kultúrképesség [...] nemzedékek óriási észmunkája által vérévé vált a zsidónak”.⁷² Említsük végül Weiszburg Gyula pesti rabbinak és a PIH főtitkárának szintén az OMIKE felolvasóestjén tartott előadását, amelyben az antiszemiták zsidógyűlöletét azzal a dühvel magyarázta, amit kiváltott belőlük a tapasztalat, „hogya a szellemi élet megnyilatkozásainak óriási területén lépten-nyomon a zsidó genius alkotásaival kell találkozniok”. Tapasztalatuk e tekintetben helytálló volt: „Ez egész kultúra, talán a legfiatalabb hajtásától, a tudománytól eltekintve, annyira telítve van régi zsidóelemekkel, hogy ha azokat a kultúra organizmusától kiválasztanák, csak roncs, csak torz maradna.” A konklúzió: „Hölgyeim és Uraim! A faji gőg megvetendő, a faji büszkeség csak termékenyítő.”⁷³

A zsidóság páratlan „kultúrértékére” vonatkozó általános kijelentéseken túl, ami a diskurzusban ténylegesen nóvumnak számított, egyértelmű szakításnak a neológ értelmiségnek az 1890-es évek első feléig képviselt nézeteivel, az a jesiva, a haszidizmus és a jiddis nyelv megítélésére vonatkozott, vagyis az ortodox zsidó kultúra azon elemeire, amelyeket a neológ értelmiség korábban egyáltalán nem tekintett a kultúra részének, éppen ellenkezőleg, az elmaradottság jegyeiként stigmatizált. A változás részben a nosztalgiával vagy az arra való rájátszással magyarázható, részben magának a neológ értelmiségnek az útkeresésével, tapogatózásával egy spirituálisabb, autentikusabb zsidóság felé. Seltmann Lajos hódmezővásárhelyi rabbinak az IMIT első évkönyvében közölt visszaemlékezésében a hangulatos színekben felelevenített jesiva már nem a világi ismeretektől, a modern világtól elzárkózó obskurantista szörszálhasogatók áporodott levegőjű odújaként jelent meg, hanem a régi szép világ fennmaradt kis szigeteként, ahol elevenen élt a hagyományos zsidó tudás, ahol sziporkázott a sajátos zsidó szellem, és ahol a zsidó identitás, mint kérdés és probléma, nem létezett.⁷⁴ A haszidizmus immár nem az akkulturációt radikálisan megtagadók fanatizmusaként jelent meg, hanem „az istenfélelmet Istenben való örömmé” átlényegítő olyan misztikus irányzatként, amelynek a hívekre átáradó áhítatával, vallotta Weiszburg

⁷⁰ Neumann-né 1910: 10.

⁷¹ Blau 1910: 13, 15.

⁷² Kecskeméti 1912: 53.

⁷³ Weiszburg 1912: 9–10, 15.

⁷⁴ Seltmann 1895.

Gyula az IMIT 1910-es évkönyvében, nem versenghetett „a modern zsidóság semmi intézménye és semmi alkalmá”.⁷⁵ A korábban csak zsargonnak titulált, mert valódi nyelvként el sem ismert jiddis méltatása pedig abból a tényből fakadt, hogy immár nem csupán az egyébként sem oly negatív színben láttatott máramarosi haszidok nyelveként szolgált, hiszen irodalmi nyelvvé vált, aktuális kérdéseket tárgyaló nagyszerű írókkal, szerte a világon milliós olvasótáborral, egy olyan nyelvvé, amely úgy modernizálódott, hogy a magukat e nyelven kifejező szerzőknél a zsidó közösség megtagadása értelemszerűen fel sem merülhetett.⁷⁶

Noha, amint láttuk, az integrációs diskurzus terén némely szerzők nézetei nem változtak, mások éppen e vonatkozásban adtak hangot teljesen új, a neológ zsidók részéről az 1900-as évek előtt soha ki nem fejezett véleményeknek. E részben vagy egyértelműen disszimilációs eszmék megjelenése logikus fejlemény. Ha a modern zsidó identitás sorvadása egyidejű volt a zsidók belépésével a nem zsidó kultúrkörbe és társadalmakba, vagyis egyidejű az asszimilációval, akkor az utóbbival lehetett valami baj. Érdeemes megjegyezni, hogy ezek az új hangok nemcsak a neológ értelmiség útkereséséről tanúskodnak, de a századforduló liberális nacionalizmusának – e tekintetben – toleranciájáról is, hiszen véleményeiket e neológ értelmiségiek a legnagyobb nyugalommal és minden következmény nélkül hangoztathatták.

Schächter Miksának, az állami gyermekmenhely főorvosának előadása az „assimilációról” a Magyar-Zsidó Ifjak Egyesületének 1904. decemberi Chanukka-ünnepélyén hangzott el, írásban az IMIT 1905-ös évkönyvében jelent meg. Tanulmánya elején Schächter a vallásfelekezetre redukált zsidóság tézisént ignorálva, illetve cáfolva leszögezte: „Zsidóság alatt és a valósághoz híven népet és vallást együtt értek.” Schächter üdvösnek és kíváncsúnak tartotta, hogy a zsidóság mindenütt „assimilálódjék hazájához”, vegye át a befogadó nemzet nyelvét és jó szokásait, a magyarok esetében például szabadságszeretetét, de a folyamatnak egy ponton megálljt kellett parancsolni: „Assimilálja mindenütt azt, a mi jó, de ne assimiláljon mindent, és ne assimiláljon úgy, hogy még azon is túltesz, akihez assimilálódni akar.” Az ideális asszimiláció tehát csakis részleges lehetett: „Assimiláljuk a zsidóságba az erényeket, de ne assimiláljuk a zsidóságot a gyarlóságokhoz.” A minél teljesebb asszimiláció azon haszonnal sem kecsegtetett, hogy lefegyverezi az antiszemitákat. „Ne áltassuk magunkat azzal – konkludált Schächter – hogy az assimilatiónak akár mily foka, azokat, a kiknek szemében a zsidóság szálka, a zsidósággal kibékíti”.⁷⁷

Weiszbürg Gyula már idézett, az OMIKE felolvasóestjén tartott előadásában az asszimiláció kifejezést nem használta, de a folyamat, amiről beszélt, annak deskripciója volt. A zsidóság kulturális teljesítményének rendkívüliségéről a PIH főtítkára bevallottan azért igyekezett meggyőzni a hallgatóságot, hogy táplálja-növelje „faji” kiválóságának tudatát, ami pedig azért volt szó szerint létkérdés,

⁷⁵ Weiszbürg 1910: 158, 161.

⁷⁶ Kiss 1908; Lakatos 1912: 76–79.

⁷⁷ Schächter 1905: 271, 279–281.

mivel enélkül a zsidóság nem maradhatott fenn: „Mert a nagy, egységes néptömeg között elszórt kisebbségek a tömegvonzás erejének [...] csak úgy tudnak ellentállni, ha bizonyos kimagasló tulajdonokban kiválóbbnak tartják magukat környezetüknél, különben az uralkodó többségtől nyomtalanul felszívátnak.” A zsidóság fennmaradásának az egymással „küzdelemben és versenyben” álló „népek és fajok” szociáldarwinista világnézetébe helyezett okfejtésével Weiszburg fényévekre jutott a hagyományos asszimilációs logikától és diskurzustól.⁷⁸

KUDARC

Az IMIT és az OMIKE taglétszámban mért társadalmi hatása szerény maradt. Az 1894-es alakulásakor 811 taggal bíró IMIT taglétszáma 1896-ra 984 főre emelkedett, onnan kisebb ingadozásokkal 1905-ben 755 főre csökkent. Az egyesület tagtoborzási akciójának köszönhetően ezután néhány év alatt több mint háromszorosára nőtt, a csúcstól 2549 fővel 1908-ban érte el, ezután a létszám 2000–2500 fő között ingadozott.⁷⁹ Az OMIKE-nek 1909-es megalakulásakor körülbelül 1600 fős tagsága volt, ez 1913-ig 3078 főre emelkedett, majd 1914 nyarára 2506 főre esett vissza.⁸⁰ Összehasonlításképpen: az 1910-ben 911 227 fős magyarországi zsidósággal szemben 615 021 lelket számláló német zsidóság körében az IMIT-tel egy időben és azonos profillal alakult Verband der Vereine für jüdische Geschichte und Literatur 1904-ben mintegy 15 000 taggal büszkélkedett.⁸¹ Míg vidéki felolvasásait az IMIT csak működése kilencedik évétől, 1903-tól tudta rendszeresíteni, amikortól is évadonként átlagosan három felolvasóestet szervezett, esetenként két-három előadóval, az említett Verband 150 fiókegylete 1898–1899 telén körülbelül ezer felolvasást rendezett.⁸²

Ha az egyesületeket működtető értelmiségiek felé fordulunk, megállapítható: jóval gyakrabban panaszkodtak kudarcra, mint sikerre. Az IMIT szervezőinek alapvető és visszatérő panasa az volt, hogy a zsidó ügyek mellett egyébként is elkötelezettek szűk körén túl nem sikerült bevonniuk tevékenységeikbe a művelt zsidóknak azt a szélesebb, a felekezeti élettől távol maradó rétegét, amelynek a zsidósághoz való visszacsalogatása képezte egyesületük létokát.⁸³ A neológ közelet fogatkozásait lapjában nyíltan bíráló Patai József emellett több ízben kifakadt azon, hogy a kultúregyesületek „csekély kivétellel” nem élvezték a zsidó szellemi és vagyoni elit tényleges támogatását. „Akárhányan tűrik ugyan, hogy a zsidó intézmények képviselőitbe vagy választmányába beválasszák őket”,

⁷⁸ Weiszburg 1912: 6–7.

⁷⁹ Az alakulás idejének a taglétszáma: Mezey 1894: 77. A többi adatra lásd az IMIT évkönyveinek végén található *Társulati közleményeket*.

⁸⁰ Weiller 1910: 123; Weiller 1913: 224; Az OMIKE. *Egyenlőség* 1914. június 14. 8–9.

⁸¹ Brenner 1996: 225.

⁸² Az IMIT vidéki felolvasásairól lásd az évkönyvek *Társulati közlemények* rovatának *Bizottsági jelentések* alfejezeteit. Németországra: Brenner 1996: 22.

⁸³ Jelentések 1904: 309–310; Szabolcsi 1908: 388; Jelentések 1909: 386.

írta 1912 nyarán, „de a zsidósággal csak akkor lépnek érintkezésbe, ha a rabbiságnál bejelentik (ha ugyan bejelentik) a maguk vagy gyermekeik kikeresztelkedését”.⁸⁴ Az IMIT-et és az OMIKE-t, szögezte le ugyanazon év áprilisában, „csak néhány zsidó intellektuel lelkesedése tart[ja] fenn”.⁸⁵

Ami a kikeresztelkedést illeti, az IMIT pártfogó, illetve pártoló tagjai között 1895-től 1918-ig feltüntetett Chorin Ferenc és megyeri Krausz Izidor pontosan ismeretlen időpontban, valamikor a fehérterror idején hagyta el felekezetét. Báró tornyai Schossberger Lajos, aki 1908-tól 1918-ig pártoló tagja maradt az IMIT-nek, 1919. augusztus 9-én katolizált Budapesten. Domonyi Domony Mór, az OMIKE pénzügyi bizottságának alelnöke valamivel korábban, 1919. május 2-án tért át Pesten a katolikus vallásra. Tőlük – ennyiben – eltérően az OMIKE elnöke, báró csetei Herzog Mór Lipót 1920. április 13-án a Lausanne melletti Ouchyban lépett a katolikus anyaszentegyház kötelékébe.⁸⁶

A zsidó kultúregyesületek törekvése, hogy megerősítsék a közösségtől távolodóban levő művelt polgárság zsidó öntudatát, alapvetően tehát nem járt sikerrel. Kérdés, hogy volt-e erre bármilyen esélyük? A magukat magyarnak érző szekularizált zsidók nem azért határolódtak el közösségüktől, vagy tagadták meg azt, mert nem tartották kellő becsben Júda Halévi középkori zsidó költő és filozófus munkásságát, hanem mert túl súlyosnak érezték saját zsidó létük társadalmi és pszichológiai terhet.

FORRÁSOK

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MZSML)

HU HJA IX-15 Zsidó Magyar Közművelődési Egyesület iratai.

Bacher Vilmos 1895: A francia zsidóság irodalmi társulata. In: Bacher Vilmos – Mezey Ferenc (szerk.): *Évkönyv. 1895.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 1.) Budapest, 404–421.

Bánóczi József 1904: Titkári jelentése. In: Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1904.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 19.) Budapest, 299–303.

Bánóczi József (szerk.) 1905: *Évkönyv. 1905.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 20.) Budapest.

Bánóczi József 1907: Titkári jelentése. In: Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1907.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 23.) Budapest, 359–363.

Bánóczi József (szerk.) 1910: *Évkönyv. 1910.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 31.) Budapest.

⁸⁴ Patai 1912a: 143–144; Patai 1912b: 227; [Patai] 1912.

⁸⁵ Patai 1912a: 143.

⁸⁶ A Wahrmann Mórok pártja. *Egyenlőség* 1922. május 20. 3; Osváth 1936: 3; Konrád 2014: 267–268.

- Bánóczi József 1912: Zsidó irodalom és művészet. *Múlt és Jövő* (2.) 1. 1–2.
- Berényi Sándor 1887a: A zsidó egyetemi ifjúság köréből. *Magyar-Zsidó Szemle* (4.) 4. 232–234.
- Berényi Sándor 1887b: Zsidó-magyar kultúregyesület. *Magyar-Zsidó Szemle* (4.) 5. 315–316.
- Blau Lajos 1897: A régi és az új zsidóság. In: Bacher Vilmos – Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1897.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 5.) Budapest, 150–168.
- [Blau Lajos] 1900: A letűnő évszázad. *Magyar-Zsidó Szemle* (17.) 1. 1–5.
- Blau Lajos 1906: A zsidók és a világkultúra. In: Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1906.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 21.) Budapest, 26–38.
- Blau Lajos 1910: Reflexiók és kordépek a zsidó történetből. In: Hevesi Simon (szerk.): *Cultur-Almanach.* Budapest, 13–30.
- gd. [Friedrich István] 1909: A zsidó irodalmi társulat évkönyve. *Alkotmány* 1909. január 26. 12.
- Gr. 1882: Van-e szükségünk zsidó lapra? *Szombati Újság* 1882. január 14. 17–18.
- Goldziher Ignác 1884a: A bibliai tudomány és a modern vallásos élet. II. *Magyar-Zsidó Szemle* (1.) 3. 168–176.
- Goldziher Ignác 1884b: Népszerű irodalmi vállalat. *Magyar-Zsidó Szemle* (1.) 4. 254–256.
- Göröcsöni Dénes 1910: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. *Alkotmány* 1910. január 20. 11.
- Herzog Mór 1910: Megnyitó beszéde az első előadó estén. In: Hevesi Simon (szerk.): *Cultur-Almanach.* Budapest, 9.
- Hevesi Simon 1908: Magyar Zsidó Közművelődési Egyesület. *Egyenlőség* 1908. július 12. 1–3.
- Hevesi Simon (szerk.) 1910: *Cultur-Almanach.* Budapest.
- Jelentések 1903: Bizottsági jelentések. In: Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1903.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 17.) Budapest, 287–298.
- Jelentések 1904: Bizottsági jelentések. In: Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1904.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 19.) Budapest, 308–314.
- Jelentések 1909: Bizottsági jelentések. In: Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1909.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 28.) Budapest, 385–387.
- Kecskeméti Ármin 1912: Zsidó kultúrélet. *Múlt és Jövő* (2.) 1. 53–54.
- Kecskeméti Lipót (ford.) 1887: *Zsidó költőkből. Salamon Ibn Gabiról, Juda Halévi, Juda Alcharizi.* Budapest.
- Kecskeméti Lipót 1888: Berlin zsidóságáról. *Magyar-Zsidó Szemle* (5.) 6. 370–376.
- Kiss Arnold 1908: Jargon irodalom és költészet. In: Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1908.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 25.) Budapest, 41–80.
- Kohn Sámuel 1875: *Zsinagógai szónoklatok I.* Budapest.
- Kohn Sámuel 1884: Népszerű irodalmi vállalat. *Magyar-Zsidó Szemle* (1.) 5. 318–320.
- Lakatos Lajos 1912: Szombat-esték. In: Hevesi Simon (szerk.): *Cultur-Almanach II. 1911–12.* Budapest, 76–83.
- [Mezei Ernő] 1887: Emlékirat. *Egyenlőség* 1887. február 13. 1–4.

- Mezey Ferenc 1892: Felekezeti autonómiánk új korszaka. *Magyar-Zsidó Szemle* (9.) 5. 291–298.
- Mezey Ferenc 1893a: A rabbik tekintélye. *Magyar-Zsidó Szemle* (10.) 2. 75–85.
- Mezey Ferenc 1893b: Az izraelita községkerületi elnökök gyűlése. *Magyar-Zsidó Szemle* (10.) 4. 226–235.
- Mezey Ferenc 1894: Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat megalakulása. *Magyar-Zsidó Szemle* (11.) 2. 71–82.
- Neumann Árminné 1910: Emberszeretet és vallásosság. In: Hevesi Simon (szerk.): *Cultur-Almanach*. Budapest, 10–12.
- Osváth Andor 1936: Esztergomi emlékeimből. *Esztergom és Vidéke* 1936. december 6. 2–3.
- [Patai József] 1912: Némely hitközségi elnök. *Múlt és Jövő* (2.) 4. 171.
- Patai József 1912a: Interpelláció a Pesti Izr. Hitközség leendő elnökéhez. *Múlt és Jövő* (2.) 4. 143–145.
- Patai József 1912b: Belső és külső egység. *Múlt és Jövő* (2.) 6. 227–228.
- [Patai József] 1914: Gettózsídók. *Múlt és Jövő* (4.) 1. 46.
- Peisner Ignác 1907: A zsidó népfaji jellege. In: Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1907.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 23.) Budapest, 273–278.
- Rót Dezső 1887: A Zsidó-Magyar-Közművelődési-Egyesület. *Egyenlőség* 1887. március 20. 2–3.
- Schächter Miksa 1905: Az assimilációról. In: Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1905.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 20.) Budapest, 265–283.
- Sch. [Schönfeld József] 1911: Az O.M.I.K.E közgyűlése. *Zsidó Szemle* (5.) 10. 162–164.
- Seltmann Lajos 1895: Életképek. In: Bacher Vilmos – Mezey Ferenc (szerk.): *Évkönyv. 1895.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 1.) Budapest, 264–304.
- Stadler Károly 1888: A zsidó közművelődési egyesület. *Magyar-Zsidó Szemle* (5.) 1. 46–50.
- Stein Lajos 1886: A zsidóság a világirodalomban. *A Magyar-Zsidó Ifjúság Lapja* (1.) 17. 258–259.
- Steiner Ignác 1876: A vallásosság. *Die Taube* 1876. november 10. Melléklet, 1.
- Szabolcsi Miksa 1908: A magyar zsidóság és az irodalom. In: Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1908.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 25.) Budapest, 386–391.
- Vadász Lipót 1914: Elnöki székfoglaló beszéde. In: Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1914.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 38.) Budapest, 331–333.
- Váradi F. 1897: Évkönyv. *Protestáns Szemle* (9.) 3. 211–213.
- Weiller Ernő 1910: Évi jelentés az OMIKE alakulásáról és működésének első esztendejéről. In: Hevesi Simon (szerk.): *Cultur-Almanach*. Budapest, 123–129.
- Weiller Ernő 1912: Jelentés. In: Hevesi Simon (szerk.): *Cultur-Almanach II. 1911–12.* Budapest, 108–119.
- Weiller Ernő 1913: Az Országos Magyar Izr. Közművelődési Egyesületnek egy éve. *Múlt és Jövő* (3.) 5. 219–226.
- Weinmann Fülöp 1904: Elnöki megnyitója. In: Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1904.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 19.) Budapest, 297–298.
- Weiszburg Gyula: A miszticizmus a zsidóságban. In: Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1910.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 31.) Budapest, 141–162.

Weiszburg Gyula 1912: A zsidó faj kultúrártéke. In: Hevesi Simon (szerk.): *Cultur-Almanach II. 1911–12*. Budapest, 6–15.

Zeph [Winkler József] 1895: Felekezeti irodalom. *Magyar Szemle* (7.) 3. 25–26.

Egyenlőség, 1887–1889, 1891–1892, 1908–1909, 1914, 1922.

Magyar-Zsidó Szemle, 1884, 1889, 1891, 1893.

Magyarországi Cionista Szervezet, 1910.

Múlt és Jövő, 1912.

Pesti Hírlap, 1901.

Zsidó Szemle, 1913.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Blau Lajos 1929: Mezey Ferenc és az Izr. Magyar Irodalmi Társulat. In: Szemere Samu (szerk.): *Évkönyv. 1929*. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 44.) Budapest, 11–25.

Brenner, Michael 1996: *The Renaissance of Jewish Culture in Weimar Germany*. New Haven–London.

Groszmann Zsigmond 1912: Izr. Kultúregyesületek a XIX. században. In: Hevesi Simon (szerk.): *Cultur-Almanach II. 1911–12*. Budapest, 62–66.

Handler, Andrew 1986: The Seminary and the Israelite Hungarian Literary Society (IMIT). In: Carmilly-Weinberger, Moshe (ed.): *The Rabbinical Seminary of Budapest, 1877–1977: A Centennial Volume*. New York, 113–122.

Harsányi László 2015: „Egyengessétek a sivatagban az Úrnak ösvényét...” Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (OMIKE) működése 1908–1938 között. *Múltunk* (60.) 2. 35–71.

Konrád Miklós 2012: Wahrmann Mór és gyermekei. Adalék a dualizmus kori zsidó nagypolgárság történetéhez. *Történelmi Szemle* (54.) 3. 441–468.

Konrád Miklós 2014: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. (Magyar Történelmi Emlékek.) Budapest.

Kőbányai János 2014: *Szétszálazás és újraszövés. A Múlt és Jövő, a Nyugat és a modern zsidó kultúra megteremtése*. Budapest.

Pakots József 1927: Vázsonyi élete és kora. 1868–1926. In: *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai I.* (S. a. r. Csörgő Hugó – Balassa József.) Budapest, 5–32.

Schweitzer Gábor 2002: Rabbi a katedrán. Büchler Sándor magántanári habilitációja 1914-ben. *Történelmi Szemle* (44.) 1–2. 125–143.